

ԿՈՎԿԱՍՈՐԻ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԾԱՆՈԹ.— Այս գրութիւնը գւղութիւն մըն է Կովկասի մասին պատրաստուած գիրքէ մը, որ պիտի հրատարակուի մօտերս, նախկին նախարար եւ մեր աշխատակից Ա. Գիւլիանդանեանի կողմէ: (Դիւրութեան համար կը վերածենք արեւմտեան աշխարհագրի):—

«Կովկաս» անունին դրականութեան մէջ առաջին անգամ կը հանդիպինք յոյն նշանաւոր ողբերգու Եսքիլէսի «Պրոմէթէոս Շղթայուած» դործին մէջ (479 Ք. Ա.): Այդ անունը Յոյներէն անցաւ Հռոմայեցիներուն եւ յետագային սեփականութիւնը դարձաւ եւրոպական բոլոր ժողովուրդներուն:

Մկրտնական շրջանին, «Կովկաս» կը կոչուէր միայն Սեւ եւ Կասպից ծովերու միջեւ, ինչպէս լեռնաշղթան, սակայն ժամանակի ընթացքին, մանաւանդ Ռուսերու տիրապետութենէն վերջ այդ անունը տարածուեցաւ Կասպից եւ Սեւ ծովերուն միջեւ, Կովկասեան լեռներու հարաւը եւ հիւսիսը գտնուած հողամասերու վրայ եւս: Որքան Ռուսերը այդ ուղղութեամբ դէպի հարաւ կ'իջնէին, այնքան կ'ընդարձակուէին Կովկասի սահմանները:

Այս վերջին վաթսուամեակին (1879, ռուսերէնէն պատերազմէն վերջ), Կովկասը իր մէջ կ'ամփոփէր. —

Հիւսիսային Կովկասի մէջ

Կուրանի նահանգը 83,394 քառ. վերստ.

Թերեքի նահանգը 63,655 » »

Ստաւրոպոլի նահանգը 52,234 » »

Համագումար՝ 199,284 քառ. վերս: (Կոտորակները զանց առնուած):

Հարաւային Կովկասի կամ Անդրկովկասի մէջ

Երեւանի նահանգը 23,194 քառ. վերստ

Կարսի նահանգը 16,466 » »

Գանձակի նահանգը 38,922 » »

Թիֆլիսի նահանգը 35,904 » »

Գուլթայիսի նահանգը 18,535 » »

Բաքուի նահանգը 33,345 » »

Դաղստանի նահանգը 26,105 » »

Բաթումի նահանգը 6129 » »

Սեւ ծովեան շրջան 7327 » »

Սուխումի շրջան 5791 » »

Ջաբաթալի շրջան 3502 » »

Համագումար՝ 215,233 քառ. վերստ:

Ուրեմն Հիւսիսային եւ Հարաւային Կովկասները միասին ունէին 414,507 քառ. վերստ կամ 471,708 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն:

Կովկասը թէեւ կը կադմէր Ռուսաստանի Հարաւային ծայրամասը, սակայն կը կառավարուէր մասնաւոր օրէնքներով, որոնք Ռուսաստանի ընդհանուր օրէնքներէն որոշ տարբերութիւն ունէին: Վարչական ղեկը կը գտնուէր կայսեր կողմէ նշանակուած փոխարքային ձեռքը: Այդ պատճառաւ ալ Կովկասը կը կոչուէր փոխարքայութիւն:

Կովկասի սահմանները կը կադմէին արեւմուտքէն՝ Սեւ ծովը, արեւելքէն՝ Կասպից ծովը, Հիւսիսէն՝ եւրոպական Ռուսաստանի՝ Դոնի եւ Հաշտարխանի (Ատորախան) նահանգները, իսկ Հարաւէն՝ Թուրքիան եւ Իրանը: Հարաւային սահմանները կը սկսէին Սեւ ծովու ափերէն՝ Բաթումէն մօտ 30 քիլոմեթր դէպի Հարաւ: Սահմանագիծը անցնելով պոնտական լեռնաշղթայի վրայէն եւ մօտենալով Արդուինի եւ Օլթիի, կը Հասնէր մինչեւ Բարդողեան լեռները եւ այդ լեռնաշղթայի գագաթներէն անցնելով, կը մօտենար Արարատի կատարին, որ սահմանային Հանգոյց կը Համարուէր Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Իրանի: Արարատէն կը սկսէր պարսկական սահմանագիծը, որ ընթանալով Արաքսի ուղղութեամբ, կը Հասնէր մինչեւ Մուղանի (Փայտակարան) դաշտը եւ իջնելով Սաւալանի կամ Թալիշի լեռները, կը միաանր Կասպից ծովուն, Աստարայի մօտերը:

Այդ սահմանները որոշ փոփոխութեան ենթարկուեցան բոլշեւիկեան տիրապետութեան ընթացքին: Իբրեւ վարձատրութիւն Թուրքերու մատուցած ծառայութեանց եւ յաւիտենական բարեկամութիւն ու եղբայրութիւն Հաստատելու Համար Թուրքերու եւ Ռուսերու միջեւ, 1921 Մարտ 18ին Մոսկուայի մէջ կնքուած դաշնագրով Ռուսերը Թուրքիոյ ձգեցին Կովկասի Հարաւային սահմաններէն 25,600 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն, այսինքն գրեթէ ամբողջ Կարսի նահանգը եւ Նքելամի նահանգին Սուրմալու գաւառը ամբողջապէս, հոգաւմանը յարմար Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժան մասը կը կազմէին, իսկ Բաթումի նահանգէն ձորոխ գետին՝ ափը՝ Արտահան, Արդուին եւ Արտանուշ քաղաքները:

Չափազանցութիւն չըլլար եթէ ըսենք որ Կովկասը, մանաւանդ անոր Հարաւային մասը կամ Անդրկովկասը իր դիրքով, կլիմայով եւ բուսականութեամբ, իր յաւիտենական ձիւներու մէջ թաղուած գագաթներով, իր խոր խոր ձորերով եւ ահարկու անդունդներով ու կիրճերով, իր լեռներու ծերպերէն գրեթէ ուղղաձիգ Թափող փրփրադէպ գետակներով կամ ջրվէժներով, իր վտանգալից սառնադաշտերով, իր բազմերանգ դաշտային ծաղիկներով եւ Հազարամէկ տեսակ քաղցրահամ պտուղներով եւ արեւադարձային մշտադալար, Հարուստ բուսականութեամբ կը կազմէ աշխարհի ամենագեղեցիկ վայրերէն մէկը:

Այնտեղ, շարժանկարի արագութեամբ անդադար իրարու կը յաջորդեն սոսկումով լի եւ բնութեան հրաշալիքներով օժտուած տեսարաններ, երբ մարդը մերթ պատրաստ է մեծ երկիւղածութեամբ Աստծու ապաւինիլ իր կեանքին փրկութեան համար, եւ մերթ վեհապանծ սքանչացումով եւ ինքնամոռացութեամբ դիտել բնութեան հրաշալիքները:

Այստեղ է որ իրարմէ քանի մը ժամ հեռու տարածութեան մը վրայ կրնայ կենակցիլ հիւսիսային բեւեռի դաժան կլիման արեւագարձային եղանակի հետ: Բարձր լեռնադաշտերու հետ միասին, որոնք ծովու մակերեսէն 4500էն մինչեւ 7500 ոտք բարձրութիւն ունին եւ որոնք կը կազմեն այս երկրամասի առանձնայատկութիւններէն մէկը, յաճախ կը հանդիպինք ծովու մակերեսէն 50-85 ոտք ցած շրջաններու: Շնորհիւ այս կացութեան, Անդրկովկասի մակերեսը բոլորովին կը տարբերի Հիւսիսային Կովկասի շրջանէն, որ իր գրեթէ միապաղաղ դաշտերով եւ հարթավայրերով աւելի շատ կը նմանի Ռուսաստանի հարաւային տափաստաններուն:

Կովկասեան լեռնաշղթան, որ շեղակի կտրուելով Կովկասը իւր բաժնէ երկու մասերու, հիւսիսային եւ հարաւային, կը սկսի Սեւ ծով երկարող Կուբանի գետաբերանէն եւ աստիճանաբար բարձրանալով իր կեդրոնին մէջ եւ ապա նորէն ցածնալով կը շարունակուի մինչեւ Կասպից ծով: Կը վերջանայ Բազուի մօտերը, Ապշերոնեան թերակղզիին մէջ, բռնելով մօտ 2600 քառակուսի մղոն տարածութիւն: Կովկասեան լեռնաշղթային գրեթէ կեդրոնը կը բարձրանան Էլբրուս լեռը, որուն բարձր գագաթը ծովի մակերեսէն 18,470 ոտք բարձրութիւն ունի եւ Կապքեկը, որու բարձրութիւնն է 16,546 ոտք:

Կովկասեան լեռներէն անմիջապէս հարաւ, Սեւ ծովէն մինչեւ Կասպից ծով կը տարածուին Ռիօն եւ Կուր գետերու բարեբեր հովիտները: Արեւմուտքէն այդ հովիտը կը կտրուի Պոնտական լեռնաշղթայով, որ կարելի է ըսել կը միացնէ Հայկական լեռնապարը Կովկասեան լեռներու հետ: Այդ պատճառով յաճախ Հայկական լեռնաշղթան կը կոչուի Փոքր Կովկաս, զանազանուելու համար Կովկասեան լեռնաշղթայէն:

Բարդողեան լեռները, վեհափառ Մասիսը որ յանկարծ բարձրանալով Արարատեան դաշտի ծայրէն դէպի հրկինք կը սլանայ եւ ամպերու մէջ կը թաղէ իր յաւիտենական ձիւնով ծածկուած գլուխը (5211 մետր կամ 16,987 ոտք բարձրութիւն), իր կրտսեր եղբայր Փոքր Մասիսը, ծաղկափթիթ քառագլուխ Արագածը, Արայի եւ Շամիրամի լեռները, գեղածիծաղ Սեւանայ լիճը չրջապատող Գեղամայ լեռները, Արցախի եւ Սիւնեաց երկրի լեռնաշղթաները կը կազմեն Հայկական բարձրաւանդակի արեւելեան մասը: (Հայկ. Բարձրաւան-

դակը կը շարունակուի մինչեւ Կարին եւ Վասպուրական) :

Հայկական Բարձրաւանդակի կողմասեան մասը մօտաւորապէս 70 % 4000էն մինչեւ 8000 ոտք բարձրութիւն ունի ծովու մակերեսէն եւ հակապատկերը կը ներկայացնէ Բաղուի նահանգին, որու մակերեսին մօտ 60 առ հարիւրը ծովէն բարձր է միայն 0էն մինչեւ 500 ոտք : Այս տեսակէտէն Հայկական Բարձրաւանդակը Անդրկովկասի ամենաբարձր մասը կը կազմէ եւ իր գերքով կը տիրապետէ բոլորին վրայ, իբրեւ մրցակից ունենալով Թիֆլիսի եւ Քութայիսի նահանգներու կարգ մը շրջանները, որոնց մակերեսին մօտ 16 առ հարիւրը միայն կը հասնի հայկական լեռներու բարձրութեան :

Կովկասեան դրեթէ բոլոր լեռները հրաբխային ծագում ունին եւ երկար դարերէ ի վեր է որ մարած են : Միայն Արարատն է որ կարծես վերջնապէս չէ մարած եւ երբեմն կը սպառնար նորէն հրաբուխ ժայթքել, անցեալ եւ ներկայ դարերուն :

Հրաբուխ ժայթքելով թէ իր վեհապանծ դիրքին կամ թերեւս Նոյի տապանի առասպելին պատճառով, Արարատը կամ Մասիսը հայ ժողովուրդին կողմէ դրեթէ կը պաշտուի եւ սրբազան լեռ կը կոչուի :

Յատկանշական է որ, թէ Էլբրուսի եւ թէ Արարատի մասին միևնոյն առասպելները կը շրջին դարէ դար... Էլբրուսի մէջ շղթայուած Պրոմէթէոսն է որ կը տառապի յաւիտենապէս, Արարատի անդունդներուն մէջ շղթայուած Արտաւազդն է իր հաւատարիմ շուներուն հետ որ կը կրծեն իր շղթաները...

×

Կովկասի արեւմտեան եւ արեւելեան ափերը կը լուացուին Ազով, Սեւ եւ Կասպից ծովերու ջուրերով եւ տեղ տեղ կը կազմեն յարմար ծովածոցեր, ձկնորսութեան եւ նաւահանգիստներու համար, կարգ մը տեղերու մէջ ալ ճահիճներ, որոնք յաճախ բաղմացնելով ճահճատենդի (մալարիա) մանրէները, աղիտաբեր կը դառնան բնակչութեան համար : Այդ կողմէն աչքի կը զարնեն մանաւանդ Սեւ եւ Կասպեան ծովերու հարաւային կամ Անդրկովկասեան շրջանները :

Կովկասեան շրջանի Ազով եւ Սեւ ծովերու ափերը աւելի քան 800 քիլոմետր երկայնութիւն ունին : Ազովի վրայ բաւական յարմար նաւահանգիստներ են Թեմրիւզը եւ Էյսկը : Կէրչի նեղուցէն Սեւ ծովու ափերը կը սկսին աստիճանաբար բարձրանալ մինչեւ Անապա : Այս վայրէն մինչեւ Սուխում ընդհանրապէս բարձր են եւ ժայռոտ : Սուխումէն մինչեւ Բաթում կը սկսին ցածնալ եւ տեղ տեղ կը կազմեն ճահիճներ : Սեւ ծովու վրայ, մանաւանդ ափերուն մօտ շրջաններու մէջ յաճախ կը փչէ հիւսիսային քամին, որոշ դժուարութիւններ պատճառելով նաւերուն :

Սեւ ծովու ափերուն ամէնէն յարմար նաւակայաններն են Նովո-

բոսիսկը, փոթին եւ Բաթումը որոնք երկաթուղիներով կապուած ըլլալով երկրի ներքին դաւառներուն հետ, կը նպաստեն ներածութեան եւ արտածութեան: Իբրեւ նաւահանգիստներ դէշ չեն նաեւ Անապա, Տուապէ եւ Սոչի:

Կովկասի արեւելեան ափը, որ ամբողջապէս կը լուացուի Կասպից ծովու ջուրերով, ընդհանրապէս աւելի անյարմար է նաւահանգիստներու համար քան թէ Սեւ ծովու ափը: Շատ մը վայրերու մէջ ափերը ծանծաղ են եւ ծածկուած ժայռերով եւ վտանգաւոր խութերով, ինչ որ կը դժուարացնէ նաւերու ազատ երթեւեկը: Յարմար կայաններ են նախկին Պետրովսկի (Մաչախ Կալա) եւ աւելի հարաւ՝ Դերբենտի նաւահանգիստները: Սակայն ամենամեծը եւ ամէնէն յարմարն է Ալշերոնեան թերակղզիին վրայ Բազուի նաւահանգիստը, որ կարելի է ըսել միակն է ամբողջ Կասպից ծովու արեւմտեան ափին համար: Այստեղ բեռնաւորուած նաւերը անդադար կ'երթեւեկեն դէպի Պարսկաստան, Անդրկասպեան երկիրը, եւ մանաւանդ դէպի Վոլկա դետը, — դէպի Ռուսաստան:

ԱՅՐ. ԳԻՒԼՆԱՆԴԱՆԵԱՆ

Ն Շ Խ Ա Ր Ն Ե Ր

... Որ եւ է ո՞ն իւրացնելու մեր ընդունակութիւնը շատ անգամ խաթարած է մեր ստեղծագործելու ոգին. ուստի՝ մենք պիտի դատապարտենք իւրացումի այս դիւրութիւնը ցեղի մը հաւար, որ այլ եւս հասած է փաղափակքութեան որոշ մտկարդակի մը. այլապէս մենք վրայ կուտանք ոչ միայն հայ լեզուի տոնիլի գրողներ, այլ եւ ցեղային նկարագրին անընդարարի ամբողջականութիւնը:

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Հէ՛յ ագահ մարդ, հէ՛յ ագահ մարդ, միտքդ երկաթ կեանքդ կարն, ֆանի՛ ֆանիսն անցան քեզ պէս, ֆեգնից առաջ, քո առաջ. Ի՞նչ եմ տարել նրբանք կեանքից, քէ ինչ տանես դու քեզ հետ, խաղաղ անցիր, ուրախ անցիր երկու օրուան էս փախէդ:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ